

TRAŽI SE AVRAM LEVI SADIĆ

BERTA ZEKIĆ BELSON

10. SEPTEMBAR 2020. / JERUSALEM / IZRAEL

Ova priča je istinita i lična ali isto tako i priča u kojoj će se mnogi pronaći...

Avram Levi Sadić trebao je biti zaboravljen. Niko ga se više nije sjećao. Niko nije znao kako je izgledao, niko nije držao njegovu sliku u porodičnom albumu niti je to koga zanimalo. Nije se znalo ni gdje mu je grob. Njegovog imena nije bilo čak niti na listi sa milionima imena žrtava Holokausta u Jad Vašemu. Avram Levi Sadić trebao je utonuti u ono tamno more vječnog zaborava na čijem dnu počivaju milioni ljudi kojih se niko više ne sjeća. Sve što se o njemu moglo saznati odnosilo se na ono nešto imovine što je preteklo razna komadanja. A komadali su svi. Prvo Nijemci koji su 1941. izbacivali bale čarapa kroz razbijene prozore tvornice čarapa „Ključ“, čiji je vlasnik Avram bio, te ih tovarili na kamione, da bi kasnije te čarape vozovima otpremili na razne frontove, pa ustaše koje su izbacile Avrama iz njegovog luksuznog stana, pa je do bijega u Mostar živio u nekoj neuvjetnoj rupi u ulici Magribija. Onda su komadanje nastavili u ime naroda Titovi komunisti koji su nacionalizirali sve što je nadživjelo Avrama, a u njegov stan se poslije ustaša uselio narodni heroj Vasa Butozan. Komadali su i češki komunisti nacionaliziravši četiri (4) luksuzne zgrade u centru Karlovih Vari, da bi komadanje dokrajčili raznorazni tipovi koji su nakon raspada Jugoslavije privatizirali na najčudnije i najraznovrsnije moguće načine fabrike i brojne zgrade i stanove koje je Avram izgradio i koje je država prvo konfiskovala pa onda i nacionalizovala. Ako bi se nešto i dalo saznati o Avramu Levi Sadiću, odnosilo se na imovinu koju je nekoć posjedovao. Novi vlasnici Avramove imovine koristili su njegovo ime kako bi novostečenoj imovini prišili etiketu visoke kvalitete i dugogodišnje tradicije.

A onda je jednog dana zazvonio telefon u Izraelu. Čovjek koji je zvao predstavio se kao Amir Ibrišimović, a za sebe je rekao da je „imovinc“ iz Sarajeva. Rekao je još i da ima veliku bazu podataka o Avramu Levi Sadiću i o njegovoj pozamašnoj imovini te da traži njegove žive nasljednike, obzirom da je Avram bio jedan od najmoćnijih, najutjecajnijih i najbogatijih ljudi u regionu u periodu prije Drugog svjetskog rata.

Taj telefonski poziv rasplamsao je nadu i maštu o velikom nasljedstvu i sreći koja samo što se nije osmjehnula. Amir Ibrišimović je poslao obimnu dokumentaciju koja je dokazivala da je Avram bio vlasnik četiri velike i klasične zgrade u samom centru Karlovih Vari, Tvornice Čarapa „Ključ“ iz Sarajeva u kojoj je u predvečerje Drugog svjetskog rata radilo 3000 radnika, Tvornice trikotaže i galanterije „Šik“ iz Sarajeva u kojoj je, takođe, pred sami početak Drugog svjetskog rata radilo 1200 radnika, nekoliko stambenih zgrada u Sarajevu, te brojnih stanova i ko zna čega još. Snovi o milionima bili su na dohvat ruke, jer je Amir Ibrišimović posjedovao sudsku odluku o nasljeđivanju koja je svoju pokojnu majku i njenu sestru proglasila zakonskim nasljednicama Avramove imovine.

Po riječima Amira Ibrišimovića najveće šanse za povrat imovine imali smo upravo u Karlovim Varima budući da je Češka kao kulturna i uređena država usvojila zakon o restituciji. Amir je sumnjao da će Bosna i Hercegovina onako jadna, siromašna i ratom

opustošena ikada usvojiti zakon o restituciji, jer nema otkuda isplatiti odštetu nasljednicima oduzete imovine. Rekao je: „Pa svi u Sarajevu znaju da je 'pola Sarajeva' prije Drugog svjetskog rata bilo jevrejsko“.

Vrlo brzo se ispostavilo da od povrata četiri krasne i klasične zgrade u centru Karlovih Vari nema ništa jer je rok za prijavu povrata imovine u Češkoj bio do 2001. godine, a sve i da smo se i prijavili po redu i zakonu, od povrata imovine ne bi bilo ništa jer je jedan od ključnih uvjeta za povrat imovine bio posjedovanje češkog državljanstva kojeg niko u našoj porodici nije imao.

Uzelo je oko godinu dana da bi se snovi o milionima raspršili jedan po jedan. Za imovinu u Češkoj nismo imali češko državljanstvo, a propustili smo i rokove, za imovinu u Sarajevu nije bilo zakona o restituciji koji najvjerovatnije nikada niti neće biti usvojen. Tvornice „Ključ“ i „Šik“ su privatizirane, a BiH mediji su opširno izvještavali o sudskom procesu i aferi u koju su bili umješani Turković i najveći BiH kriminalci ovog vremena sve pominjući proces privatizacije i dionice tvornice čarapa „Ključ“. Novine su pisale o trgovini drogama, oružanoj pljački na sarajevskom aerodromu i pljački 2 miliona eura, zazidavanju živih ljudi u zidove i čemu sve još ne. Iz dana u dan postajalo je jasnije da je od cijele te bombastične priče o velikom i iznenadnom nasljeđu ostala samo gomila papira i dokumenata koji su svaki na svoj način pričali priču o jednom čovjeku koji je nekada živio, koji je nekada nekome nešto značio, koji je činio mnogo i koji je eto kako se kaže u oporuci njegove najmlađe sestre Rifke Bulke Finci rođene Levi Sadić „mučki ubijen u selu Dabar, zaseok Zapolje 5.2.1944. godine od strane neprijatelja i njegovih pomagača“.

I eto tu na tom mjestu u tim dokumentima i nakon što su se raspršile sve nade o nasljeđivanju silnih miliona, probudio se Avram Levi Sadić, čovjek, osoba koja je bila sazdana od krvi i mesa i želja da saznam ko je bio taj čovjek i što mu se zaista desilo.

Iz brojnih dokumenata koje je poslao Amir Ibrišimović moglo se doznati koješta...uglavnom kada je ko rođen i kada je ko umro i da li je imao djece odnosno nasljednika. Bilo je to kao sklapanje slagalice. Napipala bih tu i tamo po koje ime iz po kojeg dokumenta, a onda zdravom logikom i sistemom eliminacije pokušavala sam razumjeti ko je bio taj čovjek i gdje da ga smjestim. Svašta sam nešto doznala o mojoj porodici. Mnogo zanimljivih ljudi ima u toj priči, mnogo zanimljivih sudbina, uglavnom sve su tragične.

Avram Levi Sadić imao je 7 braće i sestara. Malo se zna o sudbini 8 djece starog Solomona Levi Sadića i Done Levi Sadić rođene Pardo. Malo se zna o sudbini njihovih snaja i zetova, njihovih unuka i praunuka. Ko od vatre, ko od vode, ko od bolesti, ko od noža, ko od metka, ko od tuge, tek skončavali su jedan po jedan svako na svoj način. Svako je sa sobom u grob odnio svoju priču i sada nema više nikoga ko bi tu priču mogao ispričati. Možda bi se ponešto još dalo iskopati u knjigama Jevrejske opštine Sarajevo, ali tek to je put pun trnja, jer iz ko zna kakvih razloga i vođeni ko zna kakvim

lokalnim politikama oni koji imaju uvid u te knjige ne dozvoljavaju drugima pristup knjigama nego im kažu napišite što vas zanima i ko vas zanima, a mi ćemo vam javiti. Nakon što čovjek napiše mejl i navede imena članova porodice koji ga zanimaju redovno dobije isti odgovor da u knjigama sarajevske Jevrejske opštine nema ama baš nikakvih podataka o osobama pod tim imenima.

Bilo kako bilo tek kada su sovjetski vojnici skinuli zastavu Trećeg rajha koja se vijorila iznad Rajhstaga, dok se Evropa radovala kraju rata, porodica Levi Sadić nije imala mnogo povoda za radost. Od mnogobrojne porodice koja je važila za jednu od najbogatijih i nautjecajnih u regionu, izašla je šaćica prestrašenih, oboljelih i nesrećnih ljudi. Avramova najmlađa sestra Rifka Bulka Finci rođena Levi Sadić, koja je u času smrti imala 61 godinu, umirući u bolnici u Glini jula 1945. godine diktirala je pisaru svoju oporuku iz koje doznajemo da su njenog brata Avrama Levi Sadića mučki ubili neprijatelji i njegovi pomagači 5.2.1944. godine u selu Dabar, zaseok Zapolje. Rifka je znala i da su njen muž kao i dvojica njihovih sinova Šalom i Salomon ubijeni u Jasenovcu pa zato u oporuci ostavlja svu svoju imovinu svojoj kćeri i mojoj baki Berti Beji Kamhi, rođenoj Finci po kojoj nosim ime. Umirući u Glini, Rifka nije znala da su i dani njene 39 godišnje kćeri odbrojani. Berta Beja Kamhi, rođena Finci umrla je dva mjeseca nakon svoje majke nepažnjom ljekara. Kada se Berta vratila u Sarajevo ljekari su joj greškom dijagnosticirali rak. Tek su u hirurškoj sali shvatili je dijagnoza bila pogrešna te da se ne radi o raku već o dobroćudnoj cisti koja je na licu mjesta otklonjena, a zadovoljni ljekari su obavjestili zabrinutu porodicu da je operacija uspjela. Tri dana nakon uspjele operacije 19.9.1945. Berta Kamhi rođena Finci, jedna od rijetkih preživjelih potomaka porodice Levi Sadić, umrla je od sepse.

Ne znam šta mi se desilo i gdje me je susrela ova priča i zašto, ali ja sam nakon što je bilo sasvim jasno da od sve te silne Avramove imovine nećemo vidjeti niti žute banke postala opsjednuta željom da saznam ko je bio Avram Levi Sadić. A taj Avram bio je zarobljen dubokim mrakom i zaboravom. Izuzev dokumenata koje sam dobila od Amira Ibrišimovića nije bilo ničega više što je pripadalo Avramu Levi Sadiću. Sve je bilo onako trajno i temeljito uništeno, ubijeno, spaljeno, konfiskovano, nacionalizovano, i kasnije preprodano. I dok drugi ljudi imaju ladice i ormare po kojim mogu da kopaju, u mom slučaju nema niti ladica, niti ima ormara, jer sve je odneseno, spaljeno, ubijeno, poumiralo ili u najboljem mogućem slučaju oboljelo od teškog oblika demencije... a ja gonjena nečim evo pipam po mraku i ponekad ponešto opipam pa onda pokušavam zamisliti šta li bi to moglo biti i kako bi se moglo protumačiti.

Guglala sam satima internetom na raznim jezicima tražeći bilo kakav znak Avramovog života, pregledala sva svjedočenja u Jad Vašem, raspitivala se među starcima koji su bili u logoru na Rabu ili su se skrivali po Lici, pretraživala arhive Sarajeva, Zagreba, Beograda, Vojnog instituta u Beogradu, Jevrejskog muzeja u Beogradu, Otočca i Gospića, pročitala bogzna koliko knjiga o tom periodu ne bih li negdje ugledala to ime Avram Levi Sadić.

A onda sam jednog dana naletjela na knjigu "Dolar dnevno" koju je pisao Danko Samokovlija. U toj knjizi Samokovlija opisuje život jevrejskih izbjeglica u Lici nakon što su napustili italijanski logor na Rabu nakon kapitulacije Italije septembra 1943. Između ostalog Samokovlija piše kako su bili u Petinjić Polju, tamo se pročulo da ima ustaških doušnika, pa su nastavili pješačenje kroz snijeg do Dabra...tamo je jedna grupa ljudi ostala, a veća grupa je nastavila pješačenje do Ličkih Jasenica. U toj grupi koja je ostala u selu Dabru bio je i, sada citiram "dobro poznati građanin grada Sarajeva vlasnik tvornice čarapa „Ključ“, Avram Levi Sadić. Taj čovjek nije ni slutio da će mu to malo selo biti posljednje mjesto u životu. Njega su jedne noći u Dabru zaklali Njemci i ustaše".

To se poklapalo sa onim što je pisalo u oporuci moje prababe Rifke Bulke Finci. I ona kaže u svojoj oporuci, da je njen brat mučki ubijen 5.2.1944. godine u zaseoku Zapolje kod Dabra. Ta knjiga koja je tako životno opisivala Avramov kraj puta, ponukla me je na odluku da prošlog ljeta odem do Raba, a kasnije i do Like tragom Avrama Levi Sadića i moje porodice.

Dabar

Neću sad dužiti o tome kako to nije bilo jednostavno otići u Liku i kako se ne možeš tek tako pojaviti usred Ličkog sela i tražiti ubijenog Avrama Levi Sadića. Uglavnom došla sam do prof. Ivana Šporčića koji je rođen u tom kraju. Njegov stric je katolički svećenik u Dabru, pa nas je on opet povezao sa Tomom Rukavinom koji piše o istoriji ovog kraja. Svi ovi ljudi otvorili su vrata, izdvojili vrijeme i nastojali pomoći. Nažalost niko ništa nije znao o Avramu niti je iko ikada čuo o Židovima koji su se ovdje skrivali u Drugom svjetskom ratu. U momentu se činilo da sam uzalud dolazila i da je tražiti tragove Avrama Levi Sadića po Lici isto što i tražiti iglu u plastu sijena. Ali eto, ako smo već došli do Like odlučili smo da odemo i da vidimo taj zaseok Zapolje kod Dabra. Prof. Šporčić je nekako vjerovao da bi se moglo desiti da tu u selu na licu mjesta nešto i doznamo. Zvuči surealsitično, Avram Levi Sadić je ubijen 5.2.1944. godine, i evo mene njegovog potomka 75 godina kasnije da mu tražim grob, jer nešto mi ne da mira.

A selo je ko iz priče. Treba to vidjeti ...kao da je vrijeme stalo 1944., a opet prošlo. Bio je novi rat, novi pokolj i nova se krv prolila 90-tih. Prve četiri kuće u selu su Hrvati, a ostalih 20 kuća su Srbi...ali nije ih ostalo sveukupno desetak žitelja i Srba i Hrvata. I svi su stari... Mnoge su kuće porušene. Neke su obnovljene. Neke su stare brvnare vjerovatno još iz tog vremena dok je ovim selom prolazio Avram. Lavež pasa prati nas svo vrijeme dok hodamo selom. Psi poznaju mirise svih žitelja, a mi smo im strani. I tako pridemo prvoj starici, obučenoj u crninu koja slaže drva i priprema se za zimu. Pitam je za Avrama Levi Sadića. Nikad čula, ali sjeća se baba da je njena svekrva pričala da je "držala u kući Čivute". No veli mi: "Ja sam se samo udala u ovu kuću i samo sam iz priča to čula, ja nisam rođena u ovom selu niti sam živjela u Zapolju u to vrijeme". Njen sin koji je došao iz Srbije da majci pomogne oko drva i zimnice nas je odveo do pravoslavnog groblja. On se sjeća da je na groblju šest partizanskih grobova sa

imenima ljudi koji nisu iz ovog kraja. Nadala sam se da je jedan od njih Avramov. No, druga su imena napisana na spomen ploči. Mještani su me uvjeravali da je Avram vjerovatno pokopan tu, jer gdje bi inače mogao biti pokopan ...Kažu ako je bio ubijen u selu, a onda su ga vjerovatno pokopali na groblju. ... Mještani vjerovatno žele da me utješe i da mi daju dobar osjećaj, da sam eto nešto našla, te da nisam uzalud toliki put prelazila. Na tom groblju ima i grobova koji nisu označeni. Gledam u te grobove bez imena, na nekima su krstovi, na nekim nema oznake...ne čini mi se da je Avram tu. Pitam da li je možda pokopan neko izvan zidina groblja. Veli mi sin staričin "nema šanse, okolo je sami kamenjar tu niko ne može kopati"Sležemo ramenima. To je to. Krenuli smo prema autu. Dali su mi još vremena da zapalim svijeću na pravoslavnom groblju, ali dok sam palila svijeću znala sam da to mjesto nema veze sa Avramom. Išli smo prema autu, profesor Šporčić, njegov stric svećenik iz Dabra, Tomislav Rukavina, sin staričin, moj muž Muki i ja. Opraštali smo se i zahvaljivali staričinom sinu, a onda su svi posjedali u auto. A mene je, tren prije nego li ću i sama sjesti u auto, nešto povuklo da idem prema jednom drugom kraju sela. Samo sam osjetila onom ženskom intuicijom koju ne mogu objasniti, da trebam ići tamo. Ljudi su već sjedali u auto, a ja sam ko povučena krenula u drugom pravcu. Znala sam da ako sjednem u ovaj auto ova priča se ovdje završava. Nikom ništa rekla nisam, samo sam krenula. Ubrzala korak udaljavajući se od auta, kao da im bježim. I tako hodam i hodam sama i gledam okolo. I pokušavam uloviti neki znak ili nešto i onda velim : "Evo Avrame ja sam došla do Zapolja, a gdje si ti, daj mi neki znak, sad je na tebi... ja sam došla do zida... pokaži mi izlaz". I dok ja tako u mislima pričam sa Avramom vidim kako moj muž Muki ide prema meni jer se ostalima žuri i nije im jasno šta ja sad hodam okolo. I tad opazih jednu staru ženu kako sa balkona pokušava da priča sa Mukijem ali on ne zna dobro naš jezik i nešto nabada... Ja sam ubrzala korak prema njima, pozdravila sam staricu, a ona me pita "ko ste vi, šta tražite...".

Ja joj velim da tražim rođaka koji je bio Jevrej i koji je stradao u ovom selu. Žena mi kaže – čekaj sad ću ja sići.

Evica Vlajisavljević ima 86 godina i cijeli je život živjela u selu. Mršava, vitalna starica, bistre glave ubrađene crnom maramom ispričala nam je da je pet "čivuta" zaklano od Njemaca i ustaša izvan sela. Veli "bila je Sara, lijepa mala žena, nije znala divanit po naški pa smo je mi djeca učili. I bio je ovaj Avram kojeg se dobro sjeća kao dijete jer ga je vidjela kako šeta po selu." Bio je žut, nosio kačket, srednjeg rasta kao ovaj – pokazivala je na profesora Šporčića

...Došli su jedne noći Njemaci i ustaše iz Brinja i pohvatali ih u dnu sela te odveli iz sela i poklali. Ležali su tako zaklani u polju, jedan ili dva dana, a onda su otišli ljudi iz sela iskopali rake i pokopali ih, baš tu na istom mjestu gdje su zaklani" – priča Evica. Ona, kad je bila mala čuvala je janjce, a stari su im govorili "ne idite tamo djeco, tamo su poklali Čivute". Djetinjstvo je vrijeme velikih događaja, a od svega najveći je svijet odraslih. Gledan dječijim očima svijet izgleda džinovski. Poslje naiđe život pa se taj svijet nekako smanji. Djeca odrastu, odu svojim putevima i svijet uđe u mnogo manje

proporcije. I Evica je odrasla, prestala čuvati janjce, udala se, rodila djecu, progurala još jedan rat, ali nikada nije otišla nikuda iz Zapolja. Njen svijet se nije smanjio.

Ova bistra i vitalna starica, obučena u crninu pokušavala je dozvati daleka sjećanja i prisjetiti se još nečeg te nam veli: "a jesu li ih iskopali poslje ili nisu, e to ja više ne znam, toga se ne sjećam, ko da se nečeg sjećam" - gledala je u daljinu starica, pokušavajući da dozove sjećanje...ali se uvijek vraćala na to da se ne sjeća je su li ih poslje iskopali ili nisu.

Molila sam Evicu da nas odvede do tog mjesta. Jedva je pristala, jer nije lako tamo doći. Pokušala nas je uputiti da idemo sami. "Idite - kaže nam - do zadnje kuće u selu pa uzbrdo, pa kroz visoko žbunje do jednog zidića, eto odmah iza tog zidića ima kosina, eto tu su zaklani". Na kraju sam nekako umolila Evicu da pođe sa nama. Dovezli smo je autom dok se moglo, a onda je ova vitalna starica krenula uz brdo. Kroz visoku nekošenu travu, kroz trnje i žbunje Evica nas je dovela donekle, jer joj nije bilo lako ići kroz to žbunje i trnje. A onda je starica u momentu zastala i rekla "evo samo idite do onog velikog žbuna, a iza njega ima zidić, pa onda kosina, a iza zidića je izravnano. Eto tu je to bilo. Tu su zaklani".

Išli smo onako kako je Evica rekla, kroz žbunje i zapušteni travnjak. Tu gdje ljudska noga već dugo nije kročila. Profesor Šporčić se plašio zmija. Uz put su se Muki i profesor Šporčić naboli na trn. Došli smo do podzida.

Berta Zekić Belson na mjestu smrti kod podzida o kome govore Evica Vlajisavljević i Veljko Čaturilo

Na tom zidiću stajala je nekakva korozirana konzerva, sudeći po izgledu dugo je tu stajala – u momentu sam mislila da je to svijeća zadušnica, onakva kakvu pale Jevreji – ali ko je tu mogao paliti svijeće zadušnice. Uslikali smo konzervu da bi smo uvećali slova i možda pročitali šta na konzervi piše. Na kraju smo otkrili da na konzervi na njemačkom piše „riba“. Neko je tu bio. Jeo je ribu iz konzerve donesene iz Njemačke. Zašto? Kako? Šta je tu tražio?

I evo tu smo, prošli smo zidić, naišli na kosinu, na izravnano, tačno onako kako je Evica opisala. Tu su ih zaklali. Stojim i gledam unaokolo u nevjerici. Da li je moguće. Prije sat vremena se činilo da sam uzalud dolazila u Zapolje i da su šanse da nabasamo na tragove Avrama Levi Sadića ravne nuli, a evo me sad stojim na mjestu gdje se Avram rastajao s dušom. Gledam u nevjerici, da li sam zaista tu? Da li je eto ovo drveće posljednje što su ugledale Avramove oči? Da li se ovdje opraštao od života. Šta li mu je prolazilo kroz glavu dok su ih vodili? Sigurno se bojao? Kakav li je smrtni strah? Je li znao da je to kraj? Je li se nadao spasenju? Na šta je mislio dok se rastajao sa dušom? Je li se mučio? Šta osjeća zaklani čovjek? Koliko dugo umire?

**Mjesto gdje je zaklan Avram
i još četiri Jevrejke**

Veljkovo svjedočenje

Tog julskog dana išli smo zasekom Zapolje i razgovarali sa starcima, sve pokušavajući da doznamo ima li neko ko se sjeća starog Jevreja koji se te 1944. godine skrivao u selu. Tomo Rukavina nas je uputio na 91-godišnjeg Veljka Čaturilo koji se iz Srbije nedavno vratio u Otočac.

Našli smo ga u njegovom novom stanu u centru Otočca gdje se skupa sa svojom ženom Sofijom vratio iz Petrovaradina. Veljko je porijeklom iz obližnjeg sela Bobinja tačnije iz zaseoka Čaturilo koje je bilo susjedno selo, odmah iznad Zapolja. Ovaj vitalni i bistri starac dobro se sjećao Avrama.

**Berta Zekić Belson
sa Veljkom Čaturilom
i njegovom suprugom Sofijom,
u njihovom stanu u Otočcu**

Priča nam "kao sad ovdje da ga gledam. Nosio je zimski kaput sa nekim krznom i šetao selom". I Veljko je pisao knjigu o istoriji ovog kraja ali o Jevrejima koji su se skrivali ovdje i o zaklanima iz Zapolja nije napisao niti riječi. Pitala sam ga zašto nije pomenuo i te događaje, a Veljko je odgovorio da nije želio da se u to petlja i da je ostavio Jevrejima da napišu o svojim. Što se Avrama tiče, Veljko kaže da ga je često pominjao s Markom Narandžićem koji je i prije rata bio političar. Taj lokalni političar, Marko Narandžić i Avram družili su se i često razgovarali u danima u kojima se Avram skrivao u Zapolju. Tražeći društvo u tom selu Avram se sprijateljio sa nekoliko lokalnih predratnih političara. Veljko je tada bio pubertetlija. Kasnije, kad je Veljko stasao i sam postao političar, Veljko Čaturilo i Marko Narandžić su postali prijatelji. Marko je tada u njihovim razgovorima često pominjao Avrama i svega sto mu je ovaj pričao. I uvijek je govorio "eto što su ti pare moj Veljko, eto sjeti se Avrama, ostavio je četiri vagona robe, ostavio je velike novce na tekućem računu, ostavio je kuće, fabrike, stanove, veliko bogatstvo, a kako je završio."

Veljko Čaturilo postao je političar u općini Dabar 50-tih godina 20 vijeka. Godine 1958. ili 1959. dobio je dopis od tadašnjeg predsjednika općine Otočac Dane Rupičića kojim se od Veljka tražilo da pruži svu potrebnu pomoć delegaciji Jevrejske zajednice koja je trebala doći u Dabar kako bi se ekshumirala tijela pet Jevreja koji su zaklani 5.2.1944. godine iznad Zapolja. Veljko priča da je u Dabar došlo troje ljudi, on vjeruje iz Sarajeva, te da ih je predvodio dr Stockhaimer. Veljko je našao snažne momke da iskopaju tjela i svih pet tjela sa lobanjama je iskopano. Tjela su prebačena u limene sanduke i spremljena za transport. Tog dana za vrijeme ručka Veljko je ispričao trojici Jevreja i za grob Jevrejke koja je popila otrov nakon što su je Njemci ranili u obje noge. Bojeći se da im živa ne padne u ruke žena je popila otrov. Nju su ukopali na Maloj Kapeli. Trojica Jevreja koja su došla po petoricu zaklanih bili su iznenađeni. Otišli su u Malu Kapelu te njen grob također ekshumirali. Onda su limeni sanduci sa tijelima šest Jevreja odvezeni kamionima do Ličkih Jasenica, a od tuda su vlakom otišli nekuda. Veljko nije znao kuda ali je nekako vjerovao da su tijela odvezena u Sarajevo. Nije bio siguran ni da li je to bilo 1957. ili 1958. ili 1959. godine. Rekao je i da su mu kasnije za to iz Jevrejske zajednice poslali zahvalnicu koju je potpisao dr Stockhaimer kao i da će mi tu zahvalnicu dati jer njemu ne treba. Veljko je objasnio da je u ratu 90-tih sve dokumente i pozamašnu arhivu prebacio iz Otočca u Petrovaradin i da se sve to danas nalazi kod njegovog sina u Petrovaradinu. Nadala sam se da ću dobiti ovu zahvalnicu, ali ona nažalost nikada nije pronađena. Umjesto toga, po nagovoru profesora Šporčića, Veljko Čaturilo je na pisačkoj mašini, kao nekad, otkucao tri i po stranice svjedočenja o Avramu Levi Sadiću i ekshumaciji ubijenih iz Zapolja.

Pitala sam Veljka gdje je živio Avram i on je ispričao da je Avram svoje posljednje dane proveo u kući Mate Krznarića sve naglašavajući da se odlično sjeća Avrama te da je od svih najbolje upamtio baš njega jer je taj čovjek imao nešto impresivno u sebi. Kaže bio je smiren, nasmijan, optimističan. Za Matu Krznarića, Veljko Čaturilo kaže "da je bio dobar čovjek iako je bio Hrvat". Kad su ustaše i Njemci uhvatili Avrama taj Mate je molio ustaše da ga poštede. Oni su mu pak obećali da se Avramu ništa loše desiti neće.

U selima općine Dabar od početka januara pa do 5.2.1944. godine skrivala su se 32 Jevreja. Bila je to oslobođena partizanska teritorija i seljaci su dobili direktive da Jevreje smjeste po svojim kućama. Nakon kapitulacije Italije i oslobađanja iz logora na Rabu, većina zdravih muškaraca Jevreja otišla je u partizane. Bio je formiran *Jevrejski bataljon* koji je brzo rasformiran. No Jevreji, starci, žene i djeca nakon oslobođenja iz italijanskog logora sa otoka Raba, prebačeni su u Senj, a nakon što su Njemci zauzeli Senj, oni su preko Velebita prebjegli za Otočac koji je bio pod partizanskom kontrolom. Partizani su ih rasporedili po seoskim kućama. Jevrejske izbjeglice su živjele kod seljaka, jeli što i seljani. Živjeli kao i svi ostali. Oni koji su imali od čega, plaćali su seljacima za hranu, oni koji nisu imali, radili su kod seljaka ili su se dovijali kako su znali i umjeli. Onda je bila 6. ofanziva i partizani su se povukli. Iz sela Brinje i Letinca u Zapolje, došli su noću 392. njemačka legionarska divizija i ustaše. Imali su jedno naređenje i jedan cilj, pohvatati i pobiti Jevreje izbjeglice. Je li to bila dojava. Ta 392. njemačka legionarska divizija bila je poznata još i kao *Plava divizija*, sačinjena od Hrvata i

muslimana iz Bosne koji su služili u njemačkoj vojsci. Nakon osnivanja NDH, u junu 1941. godine, Ante Pavelić je ponudio Hitleru dobrovoljce da služe na Istočnom frontu. Ishod ove ponude bio je formiranje i slanje vazduhoplovnih i pomorskih jedinica, koje su nakon obuke i opremanja u Njemačkoj bile zadužene za borbu protiv Crvene Armije. 17.8.1943. godine formirana je 392. hrvatska pješadijska divizija koja je bila prikupljena i obučavana u Austriji kao treća i posljednja divizija obrazovana za službu u Vermahtu. Sačinjavalo ju je oko 3500 pripadnika njemačkog kadra i oko 8500 vojnika hrvatskog domobranstva redovne vojske NDH. Obrazovana je pod komandom Austrijanca general majora Johanna Mickla. Vojnici su bili Hrvati i muslimani iz Bosne dok je komandujući kadar bio njemački. Vojnici ove divizije nosili su uniforme Vermahta sa grbom NDH na desnom rukavu. Iako je prvobitno bilo planirano da ratuje na Istočnom frontu, nedugo po njenom osnivanju Nijemci su odlučili da divizija neće ratovati izvan teritorija NDH. Ovaj splet istorijskih okolnosti doveo je do toga da su ruke koje su prerezale grljane Avrame i četiri žene u Zapolju te noći, nosile njemačku uniformu iako metod klanja baš i nije bilo uobičajen među Vermahtovcima.

Oni Jevreji koji su bili smješteni po selima koja su bila više u brdima uspjeli su pobjeći, a oni koji su bili u dolini kao ovi u Zapolju pohvatani su u dnu sela. Kuća Mata Krznarića, u kojoj je živio Avram bila je u dnu sela. Veljko kaže da se, nakon što je ovih pet Jevreja uhvaćeno i zaklano, ostali Jevreji više nisu vratili u Dabar jer su se bojali. Vratila se samo jedna porodica i to su se vratili u kuću nekog Janka.

Sutradan smo se vratili u Zapolje. Željala sam da vidim kuću Mate Krznarića u kojoj je posljednje dane proveo Avram. Ujedno sam donijela skromne poklone za sve dobre ljude koji su nam se prethodnog dana našli na putu i koji su nam pomogli da saznam nešto o Avramu.

Prvo smo otišli našem prvom domaćinu od prethodnog dana Tomi Rukavini koji nas je prvi primio, velikodušno počastio najboljim vinom, najboljom rakijom, najboljom pršutom, najboljom domaćom krempitom. On skupa sa svojom suprugom Verom sve više vremena provodi u rodnom zaseoku Lugu kod Dabra, iako imaju i kuću u Gorici kod Zagreba, te kuću u Rovinju. Tomo kaže da im je u Lugu najbolje.

Tome je zanimljiva ličnost. Bio je jedan od zapovjednika „Tigrova“ i cijeli rat je proveo na bojištu. Ponosan je na taj dio svoje prošlosti. No veli da su ljudi ovog kraja Srbi i Hrvati, živjeli ovdje u slozi sve do ovog zadnjeg rata 90-tih. Priča Tome da je u Drugom svjetskom ratu postojao dogovor između ustaša i četnika da ustaše ne diraju srpska sela, a da četnici neće dirati hrvatska sela. Kaže, znalo se desiti da dođu ustaše iz nekog drugog kraja i tada bi ustaše iz Dabra upozorile Srbe da se sklone dok ovi ne prođu. Isto tako su i Dabarski četnici štitili „svoje Hrvate“. Obje strane su se do ovog zadnjeg rata držale tog dogovora, a onda je puklo po svim šavovima.

Budući da smo Tomislava i Veru posjetili u dva dana zaredom, drugog dana su nas već uveli u kuću. Kuća je bila puna hrvatskih simbola. Zastava, ratnih trofeja, slika pokojnih

roditelja i raznih starih predmeta i uspomena iz davne i bliže prošlosti . Iz svega toga se moglo vidjeti koliko Tome drži do povjesti ovog kraja, ali i do svog hrvatskog identiteta.

Tome se dobro sjećao Mate Krznarića. Kaže da je bio živ sve do kraja 90-tih i da je umro u dubokoj starosti u staračkom domu u Udbini, 1998. ili 1999. godine. O Mati kaže da je tragična figura na svoj način. Potiče iz jedne od najbogatijih obitelji u selu. Njegov otac Mićo bio je vrlo imućan. Najbolja i najplodnija zemlja njemu je pripadala. Stari Mićo je sagradio kuću koju su kasnije djelili sinovi Mate i Milan. Mate Krznarić je dočekaao duboku starost, dok je njegov brat umro 50-tih godina 20. vijeka. "A to da je u njegovoj kući živio Židov, uopće me ne čudi" – nastavlja Tomo – "Mate je bio oženjen Srpkinjom što je bilo vrlo neobično za to vrijeme". Imali su sina Miću. Mićo je živio u Gorici kod Zagreba i bio je policajac, a onda se propio. Napustio je ženu i dijete i otišao sa drugom. Mate se ljutio na sina, žena se ljutila na muža, unuka Matina nikada nije bila u zaseoku Zapolje. Nikada nije vidjela odakle joj je otac. Postoje isto i neriješeni imovinski odnosi između unuke Matine i sina Matinog brata Milana koji još uvijek živi u Otočcu. Sudeći po kući koja izgleda napuštena, zarasla u korov i opkoljena visokim šašom ne čini se da je nekom stalo do te kuće.

Na ulazu u selo sreli smo Iliju koji je u dubokim gumenim čizmama vodio vezanu kravu. Upitali smo ga za kuću Mate Krznarića i on nam je pokazao jednu staru napola urušenu kuću napravljenu do polovine u kamenu, a od polovine od tamnih drvenih dasaka. Kaže „bila je to velika kuća, posebno za to vrijeme, jer sve ostale kuće koje su pretekle iz tog vremena bile su mnogo skromnije. Kuća je imala tri sobe. Mate je bio jedan od viđenijih ljudi u selu. Taj komad zemlje na kojoj je izgrađena njegova kuća je najplodniji u selu, a imao je i veliko imanje koje je naslijedio od svojih roditelja“.

U napola obrušenu drvenu kuću u kojoj je proveo svoje zadnje dane Avram, ljudska noga već godinama nije kročila. Visoka trava i trnje obrasli su oko kuće, a plodnu njivu ispod kuće već godinama niko više ne obrađuje. Ilija klima glavom i priča kako je Mate bio dobar čovjek. Zapalila sam svijeću na obrušenim drvenim stepenicama na ulazu kuće. I Ilija i prof. Šporčić i Tome Rukavina bili su zabrinuti da bi to moglo izazvati požar, pa smo zamolili Iliju da navečer tu svijeću ugasi. Otišla sam do Matinog prvog susjeda. Čini se da u tom selu ima dosta dugovječnih ljudi. Ili su se samo starci vratili na rodnu grud. Pitam susjeda da li je poznao Matu. Veli: "kako nisam svaki dan smo kafu pili". "Pa je li Mate ikada pričao da je kod njega u kući za vrijeme Drugog svjetskog rata živio jedan Jevrej" pitam tog poživjelog Matinog komšiju. "Čovjek odmahuje glavom – kaže nije mi nikada ništa o tome pričao, a svaki smo dan kafu pili". Prof. Šporčić se nadovezuje na to . "O tome se u našem kraju nije govorilo“.

Nakon toga smo otišli da se zahvalimo Evici Vlajisavljević, koja nam je prva ispričala o pet zaklanih Jevreja. Primila nas je srdačno u svoju kuću. Ona živi u maloj staroj, mračnoj i trošnoj kućici u kojoj niko već dugo nije otvarao prozore i koja pahne po dubokoj starosti. U toj kući je vrijeme stalo 70-tih godina 20. vjeka. Od narandžaste formajka kuhinje koja je bila popularana 70-tih godina i koju su kupovali svi narodi i

narodnosti širom Jugoslavije na kredit, pa do limenih kutija za kafu, šećer, kocku itd. koje su krasile police u svim tim kuhinjama 70-tih, pa do pletenih čutura, vezenih stoljnjaka, heklanih miljea itd., itd.... Brojni detalji su me podsjećali na neko vrijeme u kom sam nekad živjela, na neke prostore sa kojih sam potekla i za koje sam mislila da niti jedno niti drugo više ne postoje. Glavnu ulogu u toj mračnoj i neprozračenoj sobi igrao je starinski telefon jarko zelene boje koji je ležao na krevetu i čekao da zazvoni. Evica, čini se, živi za te telefonske pozive.

U dvorištu te kuće bila je sagrađena velika dvospratna kuća. Pretpostavljam da je bila namijenjena njenom sinu koji vjerovatno živi u Srbiji. Evica se vratila na istu priču koju nam je ispričala prethodnog dana – ali u osnovi te priče je njeno sjećanje da su ih kao djecu dok su čuvali janjce po tim livadama plašili da ne idu tamo jer tamo su zaklali Čifute. Pitala sam Evicu da li se ona sjeća Avrama Levi Sadića. Kaže da ga se sjeća. Bio je tako srednjeg rasta, žut, nosio kačket. Šetao je ovuda po selu. Mi smo se djeca igrali ponekad sa čifutskom djecom. Oni su imali igračke. Mi nikada prije toga nismo vidjeli igračke.

Pozdravili smo se od Evice. Ja sam željela ići još jednom na mejsto na kojem je zaklan Avram, ali niko za to više nije imao strpljenja jer je trebalo ići kroz trnje i granje i šipražje, pominjali su zmije i da nemamo adekvatnu obuću, niti odjeću, te da su se prethodnog dana i Muki i profesor Šporčić naboli na to trnje.

Prije nego li ćemo napustiti Zapolje zamolila sam da odemo do katoličkog groblja i obiđemo grob Mate Krznarića. Groblje se nalazi na jednom od najljepših mjesta koje sam u mom životu vidjela. Na vrhu brda sagrađena je katolička crkva, koja nije aktivna. Velečasni Šporičić tek povremeno dođe i otvori crkvu. Međutim pokraj crkve je groblje i sa tog brda se pruža jedan od najpastoralnijih, najpitomijih, najzelenijih i najljepših vidikovaca koje sam ja ikada vidjela. Selo Dabar, napušteno, ojađeno, razrušeno, raskomodano i okrvavljeno, izdaleka izgleda čarobno.

Na katoličkom groblju nema groba Mate Krznarića. Pregledali smo sve grobove i ništa. Tome Rukavina vjeruje da je Mate sahranjen u grobu svog brata i snahe koji su umrli mnogo prije njega. Evo neko je donio neke plastične ruže na ovaj grob. I plastične ruže su već ostarjele, posivjele i usahnule.

Oprostili smo se od Dabra i Dabrana i krenuli kroz prelijepu šumu put Ličkih Jasenica. Taj dio kroz koji smo vozili zove se Kapelsko Gorje. Tim putem su moja sedmogodišnja majka Estera, njena trogodišnja sestra Bulka, njihova majka Berta Finci, njihova baka Rifka Bulka Finci, bježale spašavajući glavu. U toj knjizi „Dolar dnevno“ piše da su oni koji su se zbog doušnika bojali ostati u Dabru produžili kroz Saborsko prema Ličkim Jesenicama. Tamo su se smjestili u osnovnoj školi da bi još istog dana ta škola bila bombardovana od strane nacističkih aviona. Svima je bilo jasno da je ustaška obavještajna služba dojavila lokaciju izbjeglica i morali su opet na put.

Preživjeli se vraćaju u Sarajevo

Moja porodica je dočekala oslobođenje u Glini. Tamo u bolnici u Glini umrla je od raka moja prabaka i najmlađa Avramova sestra Bulka Rifka Finci u julu 1945. Napuštajući ovaj svijet nije ni slutila da su dani njene kćeri Berte Finci Kamhi odbrojani. Moja baka Berta Finci Kamhi vratila se u Sarajevo zdrava i sretna što je preživjela rat. Umrla je 19. septembra 1945. godine nakon operacije. Ljekari su pogrešno dijagnosticirali rak. Rekli su joj da hitno mora na operaciju. Otvorili su je i javili joj radosnu vijest da je pogrešno dijagnosticirana i da nema rak te da je riječ o dobroćudnoj cisti koja je uspješno otklonjena. Bili su to dani odmah iza rata i higijenski uslovi u bolnicama bili su loši. Moja baka po kojoj nosim ime, Berta Finci Kamhi, umrla je nekoliko dana poslije operacije od sepse. Opracija je uspjela, pacijent umro! Odlazeći na operaciju moja baka slutila je smrt, pa je molila svoju zaovu Rifku Ećimović da uzme njene kćeri i da ih odgaja kao svoje jer Rifka nije imala djece. Rifka je odbila jer je svakog dana išla mužu u zatvor. Njenom mužu Branku Ećimoviću, bivšem vlasniku fabrike rezervnih djelova za Avione „Avia“ sudilo se tih dana u Sarajevu. Bio je optužen za kolaboraciju sa neprijateljem, za veleizdaju. Rifkin muž, Branko Ećimović bio je narodni neprijatelj. U njegovoj fabrici „Avia“ proizvodili su se rezervni djelovi za Njemačke avione. On, raniji vlasnik fabrike, bio je primoran od strane Njemaca i ustaša da nastavi raditi u fabrici kao glavni inženjer. Po prećutnom dogovoru Nijemci i ustaše nisu dirale njegovu ženu Jevrejku Rifku koja 4 godine nije izašla iz podruma njihove porodične kuće u Ašikovcu 2, iako je kuća bila okružene sa svih strana visokim zidom.

Dakle odlazeći na operaciju sa koje se više neće vratiti, Avramova nećakinja Berta, ostavila je u sirotištu svoje dvije kćeri, svoju majku devetogodišnju Esteru i petogodišnju Bulku. Nije ih imala kamo drugdje ostaviti. Kasnije kada je Berta iznenadna umrla od sepse Rifka je izvadila djevojčice iz sirotišta i odgajala ih u svojoj kući dok je njen muž Branko odsluživao doživotnu robiju zbog veleizdaje. Bio je osuđen na smrt vješanjem. Pa mu je kazna preimenovana na smrt streljanjem jer je streljanje bilo časnija smrt od vješanja. Na kraju poslije mnogo žalbi i intervencija, Branko Ećimović je odležao 25 godina. Nekoliko godina prije smrti izašao je iz zatovra kao ogorčeni, čangrizavi i rondavi starac koji nije propuštao priliku da nešto kaže protiv Tita i partije.

Moj djed, dr Hajim Kamhi, bio je tada predsjednik Jevrejske opštine Sarajevo. U to vrijeme vodio je savršeno knjigovodstvo života. Zapisivao je u debele teftere svakog dana sve što bi tog dana kupio, koliko je novaca tog dana potrošeno i u koju svrhu. Hajim je na taj način vodio neku vrstu dnevnika. Da su kojim slučajem sačuvani ti debeli tefteri, o Avramu bi se moglo doznati koješta. Nažalost ni iza Hajima nije ostalo ništa što bi svjedočilo o Avramovom pa niti o Hajimovom životu. Kada je već bio dobro bolestan i zamućene svijesti, posljednjim trzajem razuma Hajim nam je poručio da je svu dokumentaciju o oduzetoj imovini pohranio u kasu. Vjerujem da je u toj ogromnoj tučanoj kasi koja je prenesena u djedov stan iz tvornice čarapa „Ključ“ bilo još koječega. Međutim te kase, dokumentacije kao i svega ostalog što je pripadalo svijetu i

životu mog djede Hajima Kamhija, nestalo je kada su se u njegov stan na Marijindvoru u Sarajevu, 1992. godine uselile izbjeglice iz Vogošće.

Njihovo izbjeglištvo nisu pretekli ormari, a niti ladice, te sve što je u njima bilo pohranjeno. Ničeg nije bilo na tavanu, a ni u podrumu. Sve slike, uspomene, sve skulpture babe Berte Baruh, sve knjige, svi Hajimovi molitvenici, taliti, mezuze, menore (kome li je u Vogošći to trebalo) sav namještaj, sva posteljina, svi jorgani i jastuci, svi ćilimi i sve što su on i žena mu onako brižno nabavljali i čuvali cijelog života nestalo je. Kada su se iz njegovog stana iselile izbjeglice iz Vogošće ostali su goli zidovi. Sve je odneseno, uništeno nebrigom, spaljeno u hladnim sarajevskim noćima početkom 90-tih, kada drugog ogreva i nije bilo, do knjiga i papira koji su se našli u stanovima u koje su se uselile izbjeglice. U zagrijavanju stanova početkom 90-tih, vjerovatno su nestali i posljednji tragovi Avrama koje je moj djed Hajim još i čuvao. Možda se u djedovoj kući i govorilo o Avramu ali ja sam tada bila dječe i nisam to razumjela. No prije će biti da se o tome i nije govorilo djeci. Rekli su samo da je bilo strašno i da to treba zaboraviti.

Potruga za grobom

I eto kamenčić po kamenčić sklapao se nekako mozaik Avramovog života. Čitavi dijelovi tog mozaika bili su nepopunjeni. Mnogo je toga nedostajalo mozaiku. No uprkos svemu kompozicija velikog i detaljima bogatog mozaika Avramovog života već se nazirala. Sada je trebalo naći mu grob. Ja sam nekako bila uvjerenjena da će to od svega biti još najlakše.

Sada kada smo znali da je napravljena ekshumacija i da su u Dabru boravili predstavnici Jevrejske zajednice predvođeni doktorom Stockhaimerom, te da su limeni sanduci sa tijelima šest žrtava odvezeni vozom iz Ličkih Jasenica, vjerovala sam da je doći do informacije o lokaciji groba stvar fomalnosti. Mislila sam da će biti dovoljno uputiti jedan zvanični dopis Jevrejskog opštini Sarajevo putem mejla nakon čega će me iz sarajevske Jevrejske opštine obavijestiti o tačnoj lokaciji groba. Tako sam mislila.

Mislila sam, ekshumacija je ozbiljan stvar. Ekshumaciju je potrebno pripremiti, organizovati, dobiti dozvole... bila sam uvjerenjena da postoji pozamašna dokumentacija vezana za ovu ekshumaciju i da ću za par dana doznati ostatak priče i lokaciju groba. Grdno li sam se prevarila! Tek tu je počela moja odiseja.

Prvo sam se javila predsjedniku jevrejske opštine Sarajevo Borisu Kožemjakinu i ispričala mu cijelu priču na što mi je on odgovorio da ne razumije moje motive i da mi ne može pomoći jer njeguje od Alzaimera bolesnu ženu i uputio me na Danila Nikolića. Danilo Nikolić mi je pak odgovorio da je pregledao svu dokumentaciju, ali da na žalost ništa nije pronašao.

Javila sam se mom dobrom prijatelju Aronu Albahariju iz Saveza jevrejskih opština Beograd koji je pokušao da pokrene svoje veze u Jevrejskom muzeju i Jevrejskom

arhivu. Nakon što je pregledan jevrejski arhiv dobila sam odgovor da ništa nije nađeno i da savjetuju da se obratim Židovskoj općini Zagreb. U Židovskoj općini Zagreb nisu našli ništa. Tajnik općine Dean Fridrich je objasnio da oni posjeduju građu koja je vezana za židovsku općinu Zagreb i da sumnja da bi se tu moglo nešto naći, a da ukoliko želim dalje tražiti trebalo im je za to platiti. Na preporuku Arona Albaharija otputovala sam u Beograd i u Jevrejskom Muzeju se srela sa gospođom Brankom koja mi je pokazala na stotine kartonskih kutija napunjenih dokumentima i rekla „eto tu bi sad trebalo kopati“. Ona je kasnije pretraživala te kutije, ali baš ništa nije našla. U Jevrejskom muzeju sam upoznala historičara Dragana Krsmanovića koji je u moje ime pretražio arhivu vojnog instituta u Beogradu vezano za napad na Dabar 5.2.1944. godine i o svemu tome nije našao niti jedne jedine zapisane riječi. Uz pomoć profesora Ivana Šporčića pokušali smo ući u trag ekshumacije u arhivi općine Otočac, ali nam je rečeno da je najveći dio te arhive uništen ili nestao u ratu 90-tih a da je dio arhive (uglavnom onaj koji se odnosi na građevinske dozvole) prenesen u Gospić.

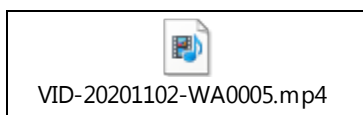
U arhivu Jad Vašema sam našla mnogo istorijske građe i brojna video svjedočenja onih koji su preživjeli izbjeglištvo po Lici, Baniji i Kordunu, međutim, o napadu na Dabar 5.2.1944. godine niko nije rekao niti riječi.

Otputovala sam u Sarajevo i otišla u Arhivu grada Sarajeva, ali tamo sam zatekla jedno šestero ili sedmero njih okupljenih oko rešoa kako prave kafu i puše. Rekli su mi “ne može to tako gospođo, vi trebate podnijeti zahtjev ...znate bio je rat...ne znam je li šta ostalo” . Pisala sam im, poslala im zahtjev, ali nikada nisu odgovorili.

I da skratim cijelu ovu dugu zakukuljenu i zamumuljenu priču, duže od godinu dana sam tragala za grobom Avrama Levi Sadića, ali bilo je to kao da vozim auto pod punim gasom, a u ler. Kao posljednji pokušaj da dođem do ljudskog srca, do nekoga kome će biti stalo do Avrama Levi Sadića obratila sam se Jakovu Finciju predsjedniku „La Benevolencia“ i napomenula da je Avram Levi Sadić bio jedan od osnivača i prvi potpredsjednik „La Benevolencije“, a upravo ova organizacija je jedna od najzaslužnijih za procvat Jevreja BiH u periodu do Drugog svjetskog rata. Na moj opširni i dugački mejl Jakica Finci mi je odgovorio da je sa velikim zanimanjem pročitao mejl, da je dirnut pričom te da je i sam razgovarao sa Danilom Nikolićem, ali da se po njegovom mišljenju ovdje treba stati i prihvatiti da je grob Avrama Levi Sadića trajno izgubljen i da se više od onoga što sam ja doznala i ne može doznati.

Ja sam sa svoje strane bivala sve jače riješena da nađem grob... Pisala sam na sve strane i sa svih strana dobijala ili ne dobijala odgovore u stilu „brigo moja pređi na drugoga“. Znala sam da grob negdje postoji, tjela su negdje prenesena, moralo je to proći kroz neke knjige, moralo je negdje biti evidentirano. Ali, niko nije bio zainteresovan da kopa po knjigama i prevrće mrtve kosti. Zdrava logika mi govori da su tijela žrtava iz Dabra prenesena na staro Jevrejsko groblje na Kovačićima. Jer Avram je bio zaslužni član Jevrejske opštine Sarajeva i grada Sarajeva. A na groblju na Kovačićima se ukopavalo sve do 1961 godine. U neko doba mi je postalo jasno da ne

mogu računati na arhive, Jevrejske opštine, muzeje, itd., i da mi je posljednja šansa da nađem grob da odem na samo groblje, da hodam među grobovima i pretražujem grob po grob u dijelu gdje se ukopavalo 1957. ili 1958. ili 1959. godine. No kada sam ja došla do zaključka da mi je preostalo još jedino da hodam među grobovima, bilo je to vrijeme korone i iz Izraela se nije moglo uopšte izaći. Molila sam prijatelje iz Sarajeva da odu do groblja i da traže Avramov grob. Dragan Stanimirović, inače novinar „Al Džazire“, uzeo je na sebe da to i učini. On je nekoliko puta posjećivao staro jevrejsko groblje na Kovačićima. Hodao je među grobovima. Razgovarao sa čuvarem groblja. Pratio pogrešne tragove pa se ponovo vraćao traženju iz početka.

(GORE) SLIKE I VIDEO-KLIP SA JEDNOG OD TIH „NEUSPJEŠNIH“ OBILAZAKA I TRAŽENJA

I kao što to u Bosni i biva, sve što se u toj državi može nekako urediti, uređuje se tako da zamoliš nekog Dragana, nekog Zijada, neku teta Minu ili neku Sabinu „da ti učine“, da ti pomognu i oni ti onako ljudski, bez interesa i zadnje namjere učine i pomognu. Tako je to u Bosni. Tako je bilo i sa mnom. Dragan je nekoliko puta išao na staro Jevrejsko groblje. Hodao među grobovima, a onda je jednom krenuo nagore pa ustranu i hop pred njim je stajao grob na kom je bilo uklesano ime **Avrama Levi Sadića**.

VID-20201102-WA0004.mp4

VID-20201102-WA0006.mp4

(GORE) SLIKA I DVA VIDEO-KLIP SPOMENIKA AVRAMA LEVI SADIĆA NA JEVREJSKOM GROBLJU KOVAČIĆI U SARAJEVU

Grob je oštećen u posljednjem ratu 90-tih, budući da su se baš sa ovog groblja i na ovom groblju vodile teške bitke i granatiranja. Velika većina grobova je oštećena, raznesena, a nadgrobni spomenici razbacani naokolo tako da se više i ne može znati gdje je nekad bio grob i šta je na nadgrobnom spomeniku pisalo. Ali grob na kom je bilo uklesano ime Avram Levi Sadić, iako oštećen bio je još u relativno dobrom stanju i na svom izvornom mjestu. Na grobu piše: „Prenesene žrtve fašističkog terora iz Korduna i Banije. Cabrieli Rifka (Bulka), Ernestina Jakov, Sarina Nada, Avram Levi Sadić, J. Finci, zatim dio uništen granatom i na kraju Musafia Esperansa Izrael. Dakle pet žena i Avram ...tačno onako kako je ispričao Veljko Čturiilo. Grob je nađen 21.8.2020.

I evo to je to ...tražila sam grob i našla ga. Šta stvarno stoji u pozadini ove moje opsjednutosti Avramom Levi Sadićem. Šta hoću od njega ili šta li on traži od mene. Da se ne zaboravi. Da ne utone u vječnu tminu. Da mu se ne zatre svaki trag. Ja sam posljednja koja može ispričati ovu priču. Ako je ne ispričam Avram će utonuti u vječni mrak. Ne znam kako je Avram izgledao. Našla sam na interentu slike sa osnivačke konferencije „La Benevolencije“, pa onda slike sa proslave desetogodišnjice osnivanja „La Benevolencije“. Pa onda slike osnivačke konferencije Privredne komore BiH. Jedan

te isti ugađeni gospodin sjedi na svim tim slikama u centru pažnje. Je li to on? Nešto mi govori da jeste...ali nisam sigurna u to...opipavam i dalje po mraku...Imao je jednog jedinog sina. Salamon se zvao, kao i Avramov otac. Sjećam se kao kroz maglu da sam kao dijete slušala odrasle kako pričaju o djetetu koje nije bilo zdravo i živjelo je u nekom rehabilitacionom centru za mentalno oboljele u Gracu. Nešto loše mu se desilo na kraju, ali ne znam šta. Slušala sam i o njegovoj majci koja je umrla od tuge. Kasnije kada je Amir Ibrišimović poslao sve one silne dokumente naletjela sam na ugovor o poklanjanju jedne zgrade ženskom humanitarnom društvu „La Humanidad“. Tim ugovorom Avram poklanja jednu cijelu zgradu u srcu Sarajeva u ulici Ferhadija 9, ženskom humanitarnom društvu „La Humaninad“ i u tom dokumentu se kaže da se od iznajmljivanja radnji i stanova u toj zgradi ima doživotno plaćati izdržavanje njegovog sina Salomona Levi Sadića ili njegovom staratelju u Gracu, a ostatak prihoda je namijenjen, kaže se u tom ugovoru o poklanjanju zgrade, zbrinjavanju i pomaganju siromašnih udavača, udovica, i siromašne djece. Ugovor je sačinjen 1931. godine. A to znači da je Avramov sin Salomon te 1931. bio živ i da se Avram vjerovatno brinuo za njegovu budućnost. Ne znam šta je bila daljnja sudbina njegovog sina, ali sumnjam da je mentalno oboljeli Salomon Levi Sadić koji je živio u Gracu u Austriji 30-tih godina 20. Vijeka, preživio Drugi svjetski rat. Jedan od dokumenata koje poslao Amir Ibrišimović bio je i smrtni list Simhe Levi Sadić, žene Avramove i majke Salamonove. Umrla je mlada, 1935. godine. Kao dijete sam slušala od odraslih da je umrla od tuge. Avram se nakon njene smrti nije više ženio. Nije imao druge djece.

Mnogo je Avrama utonulo u tamno more vječnog zaborava na čijem dnu počivaju svi oni kojih se niko više ne sjeća. Iza njih nije ostao niko ko bi ispričao njihovu priču. Ko od vode, ko od vatre, ko od metka, ko od noža, ko u gasnoj komori, kod od tuge, tonuli su u more vječne tame noseći sa sobom svako svoju priču, kao i sve priče onih koje su poznavali, koji su ih se sjećali, a kojih sada više nema. O svima njima se nikada više ništa neće znati. Ovaj naš Avram Levi Sadić spašen je od zaborava čudnim sticajem okolnosti, igrom slučaja ili nekim providenjem sudbine, ko će to znati. Ali on je spašen, jer sve dok živi jedan jedini čovjek koji ga se sjeća, i kojem je Avram Levi Sadić važan, on neće potonuti u more vječnog zaborava. Zato valjda ovo i pišem. Sve se nekako nadam da ću ga, kada sve ovo zapišem, nekako spasiti.

